

Trauma en maatschappij

Het debat in Nederland en Duitsland over de psychische effecten van de oorlog

Frederik van Gelder*

Er bestaan historische gebeurtenissen die al onze inspanningen ze te begrijpen tarten. Tussen 1914 en 1945 stierven miljoenen mensen een gewelddadige en barbaarse dood onder omstandigheden die iedere poging ze te verklaren betwistbaar maken.

De verliezen uit de jongste der wereldoorlogen - die we intussen uit radeloosheid zijn gaan nummeren - 'zijn niet te berekenen en zelfs niet bij benadering te schatten, omdat in deze oorlog (in tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog) burgers net zo makkelijk werden gedood als militairen (...). Het aantal doden dat een direct gevolg was van deze oorlog wordt geschat op tussen de drie tot vijf maal zo hoog als het (geschatte) aantal doden van de Eerste Wereldoorlog (...) of, anders gezegd, op 10 à 20 procent van de totale bevolking van de Sovjet-Unie, Polen en Joegoslavië, en op 4 tot 6 procent van het aantal inwoners van Duitsland, Italië, Oostenrijk, Hongarije, Japan en China. (...) Het aantal slachtoffers in Groot-Brittannië en Frankrijk lag met ongeveer 1 procent veel lager, in de Verenigde Staten iets hoger dan in de Eerste Wereldoorlog. (...) Het aantal doden in de Sovjet-Unie is, ook officieel, op verschillende momenten geraamd op zeven miljoen, elf miljoen of in de orde van twintig en zelfs dertig miljoen.'¹

Dat deze realiteit zijn uitwerking op de geestesgesteldheid van de volgende generaties - om maar helemaal te zwijgen van de direct betrokkenen - niet heeft gemist, lijkt een nogal voor de hand liggende gedachte. Des te verbazingwekkender is het dat de belangrijkste mens- en sociale wetenschappen - in eerste instantie de psychologie, de psychiatrie, de sociologie en de geschiedeniswetenschap - tot voor kort een zo algemeen feit als de emotionele gevolgen van de oorlog en de vervolging verregaand hebben verdrongen. Toch hebben de begrippen 'psychisch trauma' en 'post-traumatische stress-stoornis' (Post Traumatic Stress Disorder, PTSD) de afgelopen jaren ingang gevonden in de medische en de psychologische wetenschap alsook in de overheids-, particuliere en internationale organisaties die zich bezighouden met vluchtelingen uit de talrijke oorlogsgebieden in de wereld en met de overlevenden van de Tweede Wereldoorlog - en hun kinderen.

Het Institut für Sozialforschung in Frankfurt en het ICODO in Utrecht werken samen in een onderzoeksproject dat de debatten over de sociaal-psychologische langetermijneffecten van oorlog en vervolging op volgende generaties gaat vergelijken.

De debatten over psychische en emotionele reacties op de 'confrontatie met de dood' (De Wind) begon in Nederland eer-

* Frederik van Gelder is filosoof en wetenschappelijk medewerker van het Instituut für Sozialforschung in Frankfurt.

Nederland - een andere
en oudere discussie

der, had daar een diepgaander effect en geheel andere politieke consequenties dan bijvoorbeeld in de Bondsrepubliek Duitsland - en mutatis mutandis in de Angelsaksische landen of in Israël.

Hoewel Nederland zwaar getroffen was door de oorlog - zeven van elke acht joodse inwoners van Nederland werden in Duitse concentratiekampen vermoord - heeft het zich na de oorlog, in ieder geval economisch, snel hersteld. Het land bleef bovenal geografisch intact, leed minder dan het opgedeelde Duitsland onder de propaganda (en de werkelijkheid) van de Koude Oorlog en er bestond een brede politieke consensus die kon voortbouwen op de vooroorlogse liberale en humanistische traditie. Bovendien was de herinnering aan de slachtoffers niet belast met de 'schuldvraag': joodse overlevenden werden, net als het gewapende verzet, als strijders voor de nationale zaak beschouwd - een situatie die totaal verschilde van het geforceerde filosemitisme in het Duitsland van Bondskanselier Adenauer.

Daarmee zijn misschien al een paar redenen aangegeven waarom de psychische gevolgen van de oorlog in Nederland in die periode al onderwerp waren van diepgaande discussies en onderzoek - in combinatie met praktische en politieke solidariteit -, terwijl de situatie in de Bondsrepubliek zich het best laat kenschetsen met de ondertitel van de studie van Christian Pross: 'Schadeloosstelling - de guerrilla tegen de slachtoffers'.² De titel van het artikel van Kurt Eissler: 'De moord op hoeveel van zijn kinderen moet een mens, zonder blijk te geven van ziekteverschijnselen, kunnen verdragen om voor de kwalificatie "normale constitutie" in aanmerking te komen?'³ geeft een vermoeden van de bureaucratische obstakels - in combinatie met de bekrompenheid van de psychiatrie - die door overlevenden van de holocaust overwonnen moesten worden wanneer ze hun aanspraak op schadeloosstelling voor West-Duitse rechtbanken kracht wilden bijzetten. In Nederland was in elk geval een debat over oorlogservaringen mogelijk dat niet steeds het risico liep in een uitzichtloze confrontatie tussen slachtoffers en hun vroegere vervolgers te ontaarden.

Een aantal van de overlevende Nederlandse joden - onder wie Jacques Tas, A.J.W. Kaas, Eddy de Wind, Elie Cohen - had een opleiding als psychoanalyticus en psychiater gehad en van hen stamden de eerste naoorlogse publicaties in internationale tijdschriften over de psychische gevolgen van de vervolging en het verblijf in een concentratiekamp. Jacques Tas publiceerde al in 1946 een artikel waarin hij een voorspelling formuleerde die in flagrante tegenspraak was met hetgeen de psychiatrie uit die tijd leerde: namelijk dat veel overlevenden van de concentratiekampen en onderduikers vroeger of later - na een hernieuwde, meer of minder succesvolle integratie in het naoorlogse maatschappelijke leven - te kampen zouden krijgen met ernstige psychische problemen, die zij zonder professionele hulp niet zouden kunnen oplossen. Met deze vooruitziende blik heeft hij niet alleen gelijk gekregen, maar hij heeft ook een debat in gang gezet dat - met gebruikmaking van begrippen als KZ-syndroom, overlevenden-

syndroom, posttraumatische stress-stoornis (PTSD) of psychisch trauma - zowel wetenschappelijk als sociaal en politiek ingrijpende gevolgen zou hebben.

Nederland is niet alleen in door de overheid gesubsidieerd onderzoek naar de oorzaken en effecten van psychische traumata, maar ook in de praktische steun aan slachtoffers verder gegaan dan andere landen. De desbetreffende wetgeving is uniek - de Wet uitkering vervolgingsslachtoffers uit 1973 spreekt expliciet van een 'maatschappelijke plicht tot solidariteit met de slachtoffers van vervolging' - en vormt met enige aanvullende wetgeving de grondslag voor een nationaal en geschakeerd systeem van hulpverlening, pensioenregelingen, klinieken en zelfhulpgroepen. Nederlandse deskundigen hebben de afgelopen jaren een belangrijk aandeel gehad in vergelijkbare debatten en hulpverleningsprojecten in Israël en in Duitsland.

De 'tweede generatie'

Toch is het brandpunt van het debat nu, ruim vijftig jaar na de oorlog, geleidelijk verschoven, en niet alleen in Nederland. Al in de jaren zestig werd duidelijk dat zowel de kinderen die op een onderduikadres de oorlog doorkwamen of die de concentratiekampen overleefden ('de kind-overlevenden') alsook de kinderen van overlevenden ('de naoorlogse generatie') een specifieke groep met een geheel eigen problematiek vormden. Net zoals 'de zonden der vaders', kunnen de door de oorlog veroorzaakte emotionele littekens soms zo diep zijn dat ze van generatie op generatie worden doorgegeven. Mede als gevolg van het werk van Musaph, Keilson en De Levita in Nederland en van Krystal, Kestenberg, Niederland, Eissler, Dasberg, Laub, Kogan en anderen in de Verenigde Staten en in Israël gaat het intussen niet meer om het bestaan van psychisch trauma en posttraumatische stress-stoornis, - dat is algemeen geaccepteerd - maar om de mechanismen die maken dat zij van de ene generatie op de volgende generatie worden overgedragen (transgenerationale overdracht), om hun epidemiologie en om de sporen die de psychische trauma's nalaten in de publieke vertogen en in de culturele overlevering.

Wat is het toch dat op kinderen uit gezinnen van overlevenden zo'n stempel drukt? David de Levita, die de in 1992 ingestelde leerstoel voor 'transgenerationale oorlogsgevolgen' aan de Katholieke Universiteit Nijmegen bezette, zegt daarover: 'Het leed van degenen die gebukt gaan onder wat hun ouders in de oorlog is overkomen, is duidelijker dan ooit tevoren. Het is overal ter wereld vastgesteld, waarbij is gebleken dat het na jaren van latentie alsnog kan uitbreken, net als dat het geval is bij degenen die de oorlog zelf hebben meegemaakt. Het is objectief vast te stellen en met de gewone psychiatrische methoden te meten.'⁴ De hoeveelheid literatuur die over dit onderwerp bestaat - vele duizenden titels⁵ - geeft wel aan hoe belangrijk het is wat hier aan de oppervlakte komt.

Over wat zich in deze gezinnen afspeelt, bestaat grote overeenstemming: ouders die overlevenden van de oorlog waren, die onuitwisbare beelden van angst en vernedering met zich mee-

droegen, die geplaagd werden door het besef dat familieleden vermoord en levensgemeenschappen kapotgemaakt waren en die de vernietiging van alles wat hen vertrouwd was - inclusief de materiële grondslagen van hun bestaan - hadden meegemaakt, bleef geen andere keus dan alle daardoor opgeroepen gevoelens te verdringen - om tenminste, zo goed en zo kwaad als dat ging, verder te kunnen leven.⁶ De kinderen die zij na de oorlog kregen, worden vaak 'memorial candles' (gedenkkarsen) genoemd of 'substituutkinderen' omdat ze voor de ouders de herinnering belichamen aan vermoorde familieleden, naar wie ze vaak ook nog vernoemd zijn, en omdat ze uitdrukking geven aan de behoefte van de ouders aan geruststelling, hoop en houvast. Met andere woorden: deze kinderen zijn opgegroeid in een gezin waarin niet hun *eigen* behoeften aan liefde en geborgenheid centraal stonden, maar die van de ouders. 'Bekend is de tragedie van mensen die kinderen krijgen omdat ze een tekort aan liefde hebben en menen dat een kind in dit tekort zal voorzien. Dat wordt meestal een catastrofe, want kinderen geven geen liefde, ze geven hoogstens liefde terug.'⁷

Kinderen uit een dergelijke omgeving krijgen al op jonge leeftijd zware lasten te dragen. 'De oorlog' is een alom aanwezige, stille dreiging, een onheilspellend familiegeheim waaromheen het kind fantasieën weeft die des te beklemmender zijn naarmate ze minder geuit kunnen worden. 'Kinderen van overlevenden kunnen vaak niet zeggen wanneer ze voor het eerst iets te weten kwamen over de holocaust, omdat ze zich niet kunnen voorstel-

Foto: Oorlogsdocumentatie,
Amsterdam

len dat er ooit een tijd is geweest in hun leven waarin zij zich niet bewust waren van de geschiedenis van hun ouders. Dit weten van de holocaust is vaak een integraal en onbetwistbaar deel van hun eigen identiteit, iets dat voortdurend aanwezig is als een soort achtergrond waartegen al het andere wordt waargenomen en beoordeeld. Ouders/overlevenden verschillen sterk in de mate waarin zij in staat en bereid zijn over hun oorlogservaringen te spreken. Maar zelfs als openlijke bespreking van dit onderwerp taboe is of wordt ontmoedigd hebben kinderen zich in een of andere vorm een mentale representatie van de holocaust eigen gemaakt,' schrijft Anne Adelman van het Yale Child Study Center te New Haven in een onderzoek naar de verhouding van dochters met hun moeders, die overlevenden van de holocaust zijn.⁸

Maar het kan ook zijn dat de kinderen al op jonge leeftijd de vertrouwenspersonen worden van hun ouders, wier behoefte om te praten zo overweldigend is dat het niet in hun vermogen ligt hun nog veel te jonge kinderen al te realistische beschrijvingen van wreedheden te besparen - een rolomkering tussen ouders en kinderen, die in de vakliteratuur parentificatie heet. De identificatie van een kind met de ervaringswereld van de ouders kan zo totaal zijn dat het lijkt alsof het kind zelf de vervolgde en verneerde is - een quasi-symbiotische versmelting van de Ik-grenzen van ouder en kind die 'concretisme' of telescoping tussen de generaties wordt genoemd.

De puberteit, een levensfase waarin - in de psychologische terminologie - individuatie en separatie van het ouderlijk huis centraal staan, betekent in veel van deze gezinnen - gekenmerkt als zij zijn door emotionele banden van grote intensiteit en ambivalentie - een buitengewone beproeving. Dit kan uitlopen op levenslange emotionele afhankelijkheid van de ouders, maar ook op het tegendeel: een definitieve breuk en totale vervreemding van elkaar.

Zulke gezinnen kunnen te gronde gaan aan zogeheten 'affect-dysregulatie': woede, depressie, hevige stemmingswisselingen, diepgevoelde minderwaardigheidsgevoelens (eventueel gecompenseerd door almachtsfantasieën en narcistische terugtrekking). Tegelijkertijd zijn zulke gezinnen vaak zo geïsoleerd en wantrouwig tegenover hun omgeving dat de gedachte aan hulp van buitenaf niet eens opkomt. 'Overlevenden van de holocaust voelen zich meestal verlaten en ontworteld. Het gezin is voor hen het toevluchtsoord in een vijandige wereld.'⁹

Sociologische achtergronden

Nederlandse psychiaters en psychoanalytici behoorden niet alleen tot de eersten die de aandacht vestigden op de hier geschetste reacties, maar zij speelden ook een belangrijke rol in het publieke debat over de bezettingstijd. Hun expertise en hun rapporten gaven de doorslag bij het regeringsbesluit van 1973 om niet alleen overheidssteun te verlenen aan de overlevenden van de holocaust, maar ook - na een bijbehorend psychiatrisch onderzoek - aan hun kinderen - een in de hele wereld unieke maatregel.

Maar al laat de vakliteratuur over psychische traumata geen ruimte voor twijfel aan de hier beschreven emotionele reacties, dat wil nog lang niet zeggen dat de invoering van de desbetreffende wetgeving verstoken bleef van politieke discussies, of dat er onder de theoretici overeenstemming kon worden bereikt over de interpretatie van deze verschijnselen.

Een recent verschenen studie over de politieke achtergronden van deze ontwikkelingen in Nederland werpt licht op deze kwestie en laat de verschillen met Duitsland zien. De vertaling van de oorlogservaringen van overlevenden in empirisch meetbare en klinisch behandelbare individuele reacties van patiënten bleef niet zonder kritiek. “Psychiater? Ik zou niet weten wat ik zo iemand zou moeten vragen of zeggen”, zei Jules Schelvis, een van de negentien overlevenden van Sobibor, waar ruim 34.000 Nederlandse joden werden vermoord. Net als sommige anderen vond Schelvis dat hem misdadig onrecht was aangedaan.¹⁰

Sociologen kwamen met het argument dat deze ‘medicalisering’ en ‘psychologisering’ van de lotgevallen van overlevenden ook een strategie was om cruciale vragen over het verleden uit de weg te gaan: door namelijk de vraag naar het hoe en waarom van de oorlog op het bordje van de hulpverleningsinstanties te schuiven werd deze essentiële kwestie getrivialiseerd en ‘institutioneel ingekapseld’. Abram de Swaan schrijft: ‘Daarmee zijn die moeilijkheden uit de strikt particuliere sfeer getild zonder dat ze daarmee zijn terechtgekomen in de sfeer van de openbare discussie. Ze zijn bespreekbaar, maar achter de gesloten deuren van de kliniek en de behandelkamer; ze worden beschreven in de vakliteratuur en in vertrouwelijke rapporten. (...) Zo werd het getuigenis over de politieke geschiedenis van de volkerenmoord omgevormd tot een opeenvolging van klachten in de spreekkamer.’¹¹ Psychologisering en proto-professionalisering¹² van de slachtoffers was dan een miskennis van het falen van het politieke stelsel dat wellicht nog steeds de gebreken vertoonde die de jodenvervolgving mogelijk maakten.¹³

Daarenboven verhult het traumabegrip - en dat geldt niet alleen voor Nederland - fundamentele verschillen tussen enerzijds de empirisch-analytisch georiënteerde ‘hypothetisch-deductieve’ methode van de medische wetenschap en anderzijds het hermeneutisch-humanistisch georiënteerde vertrekpunt van de psychoanalytici. Deze discrepantie, die zich institutioneel manifesteerde in de divergerende opvattingen van de analytici van de Amsterdamse versus de Utrechtse school¹⁴, was zelfs een van de aanleidingen voor de in opdracht van de regering uitgevoerde studie van J. Bastiaans die al in 1957 onder de titel ‘Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet’ verscheen. Deze had tot doel betrouwbare criteria voor de diagnostisering van door de vervolging veroorzaakte symptomen te ontwikkelen. Meer in het bijzonder ‘wilde Bastiaans nagaan in hoeverre de “Amsterdamse” en de “Utrechtse” benadering tot verschillende adviezen leidden. De Amsterdamse collega’s van Bastiaans hanteerden meer een nomothetische benadering waarin gezocht werd naar observeerbare “wetmatigheden in geesteswerkzaam-

heden". De Utrechtenaren onder H. Rümke gingen uit van een idiografische benadering waarin - via invoeling - de psychische constellatie van de totale persoonlijkheid in ogenschouw werd genomen.¹⁵

Trauma en politiek

Zoals De Swaan laat zien was de 'medicalisering', of algemener: de 'proto-professionalisering', van vragen naar de oorzaken en gevolgen van vervolging niet consequent vol te houden: de neiging om de concentratiekampen als een metafoor te beschouwen van de naoorlogse massamaatschappij - een visie die in Nederland door Kaas, in de Verenigde Staten door Bettelheim en in Oostenrijk door Frankl werd uitgedragen - had tot gevolg dat de strikte scheiding tussen feiten en waarden (dat wil zeggen tussen klinisch/therapeutische kwesties enerzijds en ethisch-politieke vertogen anderzijds) toch niet zo best wilde lukken. Wanneer het psychische overleven en het geestelijke evenwicht onder meer van ethisch-politieke of religieuze overtuigingen afhing (of door 'nihilisme' en 'vervreemding' in gevaar werd gebracht) konden de therapeuten de inhoud van deze waarden moeilijk onbesproken laten.

De politieke consequenties van klinische onderzoeksresultaten werden des te zichtbaarder naarmate 'de maatschappij als geheel' traumatiserend werd bevonden - een conclusie die kon worden getrokken uit Keilsons studie naar de naoorlogse lotgevallen van joods-Nederlandse oorlogswezen en uit de onderzoekingen van Chaim Dasberg in Israël. Wanneer psychische traumata als grondslag konden dienen voor een aanspraak op maatschappelijke erkenning en financiële ondersteuning - een van de gevolgen van de 'medicalisering' van het lot van de overlevenden - dan maakt dat voor andere maatschappelijke groeperingen de weg vrij om op hun beurt met een beroep op individueel of collectief leed een geloofwaardige aanklacht in te dienen. Vervolging in oorlogstijd wordt dan een voorbeeld van 'hevige psychische stress' die ook door andere factoren zou kunnen worden veroorzaakt. In de jaren zestig en zeventig heeft dat verschijnsel zich in Nederland inderdaad voorgedaan: overlevenden en verzetsstrijders uit Indonesië en de Japanse concentratiekampen, kinderen van NSB-ers, vluchtelingen uit de oorlogsgebieden en slachtoffers van hongersnoden in de Derde Wereld alsook slachtoffers van kindermishandeling en incest maakten aanspraak op maatschappelijke erkenning.

Een gevolg van dat alles was dat een commissie die de Nederlandse overheid moest adviseren er in 1987 toe overging de criteria voor het vaststellen en diagnostiseren van psychische trauma's over te nemen uit de kort tevoren verschenen uitgave van het Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM) van de American Psychiatric Association, dat 'posttraumatische stress-stoornis' (PTSD) echter als een toestand definieerde waaraan een heel scala van oorzaken ten grondslag kon liggen: 'Deze stoornis omvatte veel meer dan de eerdere traumatische neurosen en kon veroorzaakt worden door allerlei vormen van stress, zoals werkdruk, huwelijksproblemen of pensionering. Deze

ruime PTSD-definitie zorgde ervoor dat een hele reeks "stressors" tot een "psychotrauma" konden leiden. In Nederland werd zo ondermeer onderzoek gedaan naar psychotrauma's door gijzelingen, incest, misdrijven, verkeersongelukken, milieurampen, en cetera.¹⁶

De studie van De Haan laat er geen twijfel over bestaan dat psychoanalytici en psychiaters in Nederland de 'medicalisering' van het debat over de oorzaken van reacties op vervolging in de oorlog als een noodzakelijk kwaad beschouwden: als een manier - hoe paradoxaal dit ook moge klinken - om solidariteit te betuigen met de slachtoffers en om hun maatschappelijke erkenning te verschaffen - een erkenning die niet op de inderdaad stigmatiserende psychiatrische diagnose 'psychische trauma' berustte, maar op de alleen langs die weg te realiseren materiële en immateriële ondersteuning. Op die manier geeft men het slachtoffer '... het gevoel dat hij door de overheid geaccepteerd wordt, dat hij er weer mag zijn.'¹⁷

Kinderen van slachtoffers, kinderen van daders

Sinds de publicaties van Kestenberg, Eckstaedt, Rosenkötter, Bohleber, Hardtmann en anderen is - met betrekking tot psychische traumata - een uitgebreide discussie ontstaan over de overeenkomsten en verschillen tussen 'daders' en 'slachtoffers' - begrippen die, niet alleen in Duitsland, vaak als synoniemen voor Duitsers en joden worden gebruikt -, met inbegrip van hun nakomelingen. De vraag of het traumabegrip in dit verband eigenlijk wel van toepassing is, maakt zelf deel uit van de controverse. Het is geen uitgemaakte zaak dat een begrip dat oorspronkelijk het lijden van veel overlevenden van de concentratiekampen en veel van hun nakomelingen beschreef zonder meer kan worden gegeneraliseerd naar de ervaringen van de Duitse oorlogsgeneratie en hun nageslacht.

Oppervlakkig gezien kunnen bepaalde overeenkomsten echter niet worden ontkend. Ook in gezinnen van daders wordt vaak gezwegen over het verleden van gezins- en familieleden, over dood en vernietiging. 'Daarbij zien wij in gezinnen van beide partijen de enorme invloed van familiegeheimen, onderlinge beletselen die voorkomen dat het verleden wordt gethematiseerd, belemmering van dialoog en empathie door het uiten van beschuldigingen, koestering van familiemythes teneinde conflicten uit de weg te gaan, en gebondenheid van gezinssystemen aan het belaste verleden,' aldus een van de bevindingen van een recentelijk door Duitse en Israëlische psychologen uitgevoerd omvangrijk onderzoek dat de familiedialoog van drie generaties in beide landen tot onderwerp had.¹⁸

Maar tegenover deze overeenkomsten staan, zo menen de onderzoekers, diepgaande verschillen. 'Wanneer ouders of grootouders als overlevenden van de Shoah niet over hun ervaringen praten, dan heeft hun zwijgen met heel andere problemen en motieven te maken dan het zwijgen van ouders en grootouders die actief aan de nazi-misdaden hebben deelgenomen.'¹⁹ Wanneer joodse grootouders zwijgen, dan doen ze dat om hun kinderen en kleinkinderen in bescherming te nemen tegen hun onver-

draaglijke herinneringen. Als voormalige nazi's zwijgen dan beschermen zij in de eerste plaats zichzelf. Wanneer kinderen van joodse overlevenden pijnlijke herinneringen van hun ouders of grootouders niet willen horen dan is dat afweer, opdat zij de hulpeloosheid en de vernedering van hun eigen familieleden niet onder ogen hoeven zien, afweer van schuldgevoelens omdat zij hen toen niet konden en nu niet kunnen helpen, en afweer van verdriet om de moord op familieleden die zij slechts kennen uit verhalen of van foto's. Als kinderen uit families van daders delen van de familiegeschiedenis hebben verdrongen, dan is dat omdat zij de voorstelling niet kunnen verdragen dat hun familieleden tot vandaag de dag niets willen weten van hun deel van de verantwoordelijkheid en wellicht nog altijd racistische ideologieën uit de nazi-tijd aanhangen.

Nederland en Duitsland vergeleken

De 'proto-professionalisering' (in de eerder beschreven betekenis) van de vraag hoe moet worden omgegaan met de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog had in Nederland brede politieke steun omdat zij tegelijkertijd tegemoet kwam aan twee maatschappelijke eisen: enerzijds moest de politiek reageren op de slachtoffers wier reële nood en vertwijfeling inmiddels onmiskenbaar groot was geworden; anderzijds mocht de politieke consensus niet in de waagschaal worden gesteld. In elk geval roerde deze vraag in Nederland, evenals in de rest van Europa, twee zeer gevoelige punten aan in de naoorlogse geschiedenis van Europa, namelijk (1) hoe om te gaan met de overlevenden uit de kampen en uit het verzet, en (2) welke politieke consequenties moeten worden verbonden aan de gewonnen oorlog tegen het nationaal-socialisme?

Er zijn aanwijzingen dat de boven beschreven strategie - de verschuiving van ethisch-politieke vragen naar medisch-therapeutische - in Duitsland niet zo veel kans van slagen heeft, of tenminste onder een totaal ander gesternte staat dan in Nederland. Hoezeer de thematiek in de twee landen ook moge overlappen, een belangrijk verschil is dat in het Nederlandse debat over oorlogstrauma's alle partijen uit het politiek spectrum zich solidair hebben getoond met de slachtoffers, een solidariteit die in Duitsland nooit heeft bestaan. De wetgeving met betrekking tot de schadeloosstelling van oorlogsslachtoffers werd daar door de autoriteiten gezien als een door het buitenland opgelegde maatregel - als de prijs die moest worden betaald voor de normalisering van de diplomatieke betrekkingen met de geallieerden -, waarna de maatregel vervolgens zo zuinig mogelijk werd uitgevoerd. Zowel de commissies die belast waren met de uitvoering van de Wiedergutmachung als de rechtbanken en de medische rapporteurs bestonden voor een dermate groot deel uit actieve en overtuigde NSDAP-leden dat juist deze kringen intussen een geliefd onderzoeksobject zijn geworden van historici die belangstelling hebben voor de levensgeschiedenis van daders. Hoe schandalig de overlevenden vaak tegemoet werden getreden is thans geboekstaafd. 'Venzlaff doet verslag van het volgende voorval dat geenszins enig in zijn soort is: een jonge Duitse half-

Foto: Oorlogsdocumentatie,
Amsterdam

jood vecht als soldaat in Frankrijk, België en Rusland tot zijn afkomst wordt ontdekt en hij op transport naar Auschwitz wordt gesteld. In de documenten van de Wehrmacht wordt de patiënt bij ontslag als volkomen gezond beoordeeld. De vertrouwensarts stelt na de oorlog ernstige en chronische psychische schade, brandwonden, botbreuken en andere aandoeningen vast. Als na zeven jaar de procedure nog altijd niet is afgerond, schrijft de aanvrager een brief aan de autoriteiten waarin hij zich erover beklagt dat de pensioenaanspraken van voormalige nazi's met heel wat minder moeite worden afgehandeld. Daarop gelasten de autoriteiten een nieuw onderzoek, omdat de man, zoals uit de brief zou blijken, een psychopaat is en aangezien psychopathie geacht wordt erfelijk te zijn, kan zijn verzoek tot schadeloosstelling dus worden afgewezen.⁷⁰

Maar ook de toegenomen belangstelling gedurende de laatste tien of vijftien jaar voor het thema 'psychisch trauma' is in Duitsland niet zozeer ingegeven door solidariteit met de slachtoffers

en de overlevenden, maar door een breed gevoeld verlangen naar normalisering en naar een nationale identiteit. De vraag 'Bestaat er een collectief equivalent voor datgene wat men bij het individu PTSD noemt?'²¹ wordt gesteld tegen de achtergrond van een maatschappelijk debat over de nazi-tijd, dat in eerste instantie een politiek en niet een vakwetenschappelijk debat is. De vraag hoort eigenlijk meer thuis in de context van de 'Historikerstreit'²², het debat over de misdaden van de Wehrmacht en de controverse over het 'eliminatie-antisemitisme' (Goldhagen) dan in een interne discussie binnen de disciplines psychiatrie en psychoanalyse.

Vertaler: Max Lauteslager (psycholoog), Amsterdam.

Oorspronkelijke titel: 'Trauma und Gesellschaft. Debatte über Trauma und Kriegsfolgen in den Niederlanden und in Deutschland.' In: *Forschung Frankfurt* vol. 16 (1998) 4, pp. 68-77.

Noten

1. Hobsbawn, Eric, *Age of Extremes. The short Twentieth Century 1914-1991*. Londen, 1994, p. 64.
2. Pross, Christian, *Wiedergutmachung. Der Kleinkrieg gegen die Opfer*. Frankfurt: Athenäum, 1988.
3. Eissler, K.R., 'Die Ermordung von wievielen seiner Kinder muss ein Mensch symptomfrei ertragen können, um eine normale Konstitution zu haben?' In: Hans-Martin Lohmann (Hrsg.), *Psychoanalyse und Nationalsozialismus. Beiträge zur Bearbeitung eines unbewältigten Traumas*. Frankfurt: Fischer, 1984.
4. Levita, David de, 'Redevoering tijdens de herdenkingsreünie'. In: *Auschwitz Bulletin* vol. 42 (1998) 2, pp. 7-9.
5. Rieck, Mirjam en Leo Eitingier, *Computerised and annotated bibliography of the psychological literature concerned with Holocaust survivor and their offspring*. University of Haifa. Ray D. Wolfe Center for Study of Psychological Stress (in druk).
6. In Israël 'maakte de openbare aanklager de minister van Justitie in augustus 1949 attent op de verontrustende toename van het aantal zelfdodingen onder de pas gearriveerde immigranten, onder wie overlevenden van de holocaust'. Citaat uit: Tom Segev, *The Seventh Million. the Israelis and the Holocaust*. New York: Hill and Wang, 1994, p. 160.
7. De Levita, *Redevoering*, p. 6.
8. 'Holocaust Erzählungen. Beobachtungen transgenerationaler Entwicklung'. In: *Mittelweg* vol. 36 (1996) 5, pp. 44-52.
9. Rehberger, Rainer, 'Die Zweite Generation als Opfer der Verfolgung. Psychoanalytische Überlegungen zur Generationenpsychologie.' In: Gertrud Hardtmann (Hrsg.), *Spuren der Verfolgung. Seelische Auswirkungen des Holocaust auf die Opfer und ihre Kinder*. Gerlingen: Bleicher, 1992.

10. Haan, Ido de, 'De betekenis van het vervolgingstrauma'. In: Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997, pp. 131-156.
11. Swaan, Abram de, 'Het concentratiekampsyndroom als sociaal probleem.' In: Abram de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff, 1982, pp. 140-150.
12. De term 'proto-professionalisering' is een verzamelbegrip voor de 'processen van medicalisering, juridisering, psychologisering' van 'omgangs- en belevingsmoeilijkheden', die daarmee uit de privé-sfeer worden gehaald en aan 'gediplomeerde vakspecialisten wordt overgelaten. Zie: De Swaan, *De mens is de mens een zorg*, p. 141 (noot van de vertaler).
13. De Haan, *Na de ondergang*, p. 134.
14. Vergelijk: Christien Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestingsstrijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984.
15. De Haan, *Na de ondergang*, p. 137.
16. De Haan, *Na de ondergang*, p. 150.
17. Musaph, geciteerd in De Haan, *Na de ondergang*, p. 145.
18. Rosenthal, Gabriele (Hrsg.), *Der Holocaust im Leben von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*. Giessen: Psychosozial Ver., 1997, p. 19.
19. Ibidem.
20. Krause, Rainer, 'Psychische Folgen des Holocaust. Die Kinder der Täter und Opfer.' In: Christa Rohde-Dachser (Hrsg.), *Beschädigungen. Psychoanalytische Zeitdiagnosen*. Göttingen, 1992, p. 51.
21. Reemtsma, Jan Philipp, 'Trauma und Moral. Einige Überlegungen zum Krieg als Zustand einer kriegsführenden Gesellschaft und zum pazifistischen Affekt.' In: *Kursbuch 126, 'Wieder Krieg'*, 1996, p. 105.
22. 'Der Historikerstreit' verwijst naar het verhitte debat dat in Duitsland losbarstte toen de historicus Ernst Nolte in een van zijn boeken met de stelling kwam dat de opkomst van het nationaal-socialisme een reactie was geweest op de dreiging van het Russisch communisme onder Stalin. Nolt's ontkenning van de politieke autonomie van het Duitse fascisme ten opzichte van het bolsjewisme is tot op zekere hoogte een rechtvaardiging van het nationaal-socialisme (noot van de vertaler).